

Cuntrada sacrala In'excursiun da Tschamut a Camischolas

Ina guidada cun informaziuns culturalas e historicas; detgas.

Introducciun e partenza sil crest da Tschamut

Part sisum dalla Val Tujetsch (el pli vest dalla Vischnaunca Tujetsch)

Tschamut ei il vitg il pli el vest dil cantun Grischun, il pli egl ost sesanfla S. Maria en Val Müstair; distanza 207 km, lingia grada 230 km, viadi cun auto 3 uras e 21 minuta.

Tschamut: in muot, ina tschema muota, ils Gualsers han numnau il vitg Z'Mut (medem liug ella vischinonza da Zermatt) ed il num ei sesviluppau a Tschamut.

Il crest porscha ina bellezza survesta sill'entira part sura dalla Val Tujetsch cun Selva, Sut Crestas e Tschamut, il territori dils Gualsers, la planira da Selva e planiretta da Prau Mulin el vest da Tschamut (Mühlematt).

Il Crap dunna veglia

sesanfla sin in crest dadens Tschamut. Si leu havein nus savens fatg termagls sco affons. Quei ei in crap liung, mess ensemen da plattas, che stattan sidretg sco in cudisch. Quei ha mia tatta raquintau: Inagada ei in buobet vegnius speras ora giu dalla Siala, il paster pign. Ei era in di freid e bletsch. Cheu ei il crap sesaviarts si avon el, sesaviarts si sco in cudisch. Endadens era ei da veser tut pusseivel: ina rucal da rintgas dad aur, pintgas cadeinas dad argien, cristallas tarlischontas, biala vischala ed in per calzers novs, bein fatgs. Ina vusch ha dumandau, tgei ch'el vessi bugen. El ha mirau entuorn, entuorn ed il davos ha el priu ils calzers, perquei ch'el veva freid ed ei plueva fetg, ed el mava pei blut. El veva scaldau ils peis sut sia caura che spundeve aua. Suenter ch'el ha giu priu ils calzers ei il crap seserraus cun in schem lamentont. Il buob ha udiu ina vusch tresta. Mia tatta ha tertgau, che l'olma en quei crap fussi stada spindrada, sch'il buob vessi giavischau tut quei ch'era da veser el crap. El ha gest giavischau quei ch'el duvrara en quei mument, perquei ch'el veva freid ils peis. El ha buca tertgau pli lunsch, ch'el savessi aunc duvrrar dapli. El ei ius a casa cun in pèr calzers novs.

Tschamut

Il vitg ei vegnius colonisau e fundaus entras ils Gualsers el 13 e 14avel tschentaner, ch'ei gl'emprem arrivai neu da Goms ad Ursera/Andermatt e da leu sul Pass Alpsu.

Igl onn **1212** retscheivan ils vischins da Tschamut l'Alp Tschamut dalla claustra da Mustér sco possessura dil terren per siu agen diever cun pagar in tscheins-fier alla claustra. Quei document vegn renovaus igl onn **1398**. Ei l'alp stada in schenghetg dalla claustra ed ina motivaziun da colonisar quei territori cun l'obligaziun da tgirar il trapass sul pass? A Tschamut possedeve la claustra ina casa pils viandonts sul pass e la caplutta da s.Clau fuva ina caplutta da hospezi per rugar per agid pil viadi sul pass. Ils cuolms fuvan in prighel pils carstgauns, lavinas e crappa mo era la cardientscha a spèrts e strias ed il prighel da vegnir rubai.

Tschamut fuva cun siu generus possess quasi sco ina vischnaunca ella vischnaunca da Tujetsch. Entras il possess dall'alp fuvan els fetg autonoms en fatgs da pascalaziun ed alpegiazun. Quei ha cuzzau tochen **1866**. Igl onn **1861** han ils vischins da Tschamut cumprau giu l'alp dalla claustra e sedeliberai dil tscheins-fier. Igl onn **1863** sedispetan els culla vischnaunca pertuccont la pastira dil Muntraviers e gudognan il process. Cun la cumpra dall'alp ed ils cuosts da dertgira creschan ils deivets dils Tschamuters ed els ein sfurzai da vender l'alp alla vischnaunca. Aschia ein els daventai cumpleins Tuatschins en tuts graus cun tuttas obligaziuns.

Ils onns **1863/1864** ei la via vegnida eregida sul Pass Alpsu. Il vitg ei pli fetg sestuschaus encunter la via. Igl onn **1866** vegn il Hotel Rheinquellen eregius entras la famiglia Cavegn, ils piuniers dil turissem ella val. Igl onn **1951** destruescha ina lavina el vest dil vitg la sala dil hotel ed ina casa.

Persunas enconuschentas e prominents da Tschamut

Igl onn **1766** brischa il vitg dad Andermatt. La famiglia Diogg, oriundada dalla Val Formazza, secasa a Tschamut, damai che la mumma fuva ina Tschamutra. Il feigl Felix Maria Diogg daventa in renomau e renconuschiu purtretist. Siu liug d'activitad e habitadi ei Rapperswil. El purtretescha persunalitads dalla regiun Turitg, denton era digl exteriur, aschia era la zara dalla Russia.

Paulo Romano ei in artist-architect derivonts da Tschamut. Ell'Italia sescolescha el ed ei lu denter auter activs el vest dalla Ucraina. A Lwiw (Lemberg), aschia remarca ina notizia: *...die im Jahre 1582 vollendete Synagoge des Isaac Rachmanowicz in Lemberg, deren Baumeister Paolo Romano aus Chiamunt in Grisonien, der Erbauer der walachischen Kirche in Lemberg gewesen sein soll. ... Von 1591 bis 1629 wurde daneben die jetzige Mariä-Entschlafens-Kirche vom italienischen Architekten Paolo Romano gebaut...*

En connex cun Tschamut vegn era Conrad Ferdinand Meyer (1825 – 1898) bugen numnaus. El cudisch da hosps dil hotel Rheinquellen Tschamut stat sut il datum dils 29 da **settember 1874**: *Conrad Ferdinand Meyer mit Frl. Betty Meyer, Zürich 29. September 1874 verreisen nach einem sehr schönen Aufenthalt von sechs Wochen.* La tradiziun raquenta ch'el hagi finiu a Tschamut il roman historic Gieri Genatsch (**1596 – 1639**) che ha giugau ina rolla centrala duront ils Embrugls grischuns (**1607/18 – 1639**).

Caplutta da s.Clau

Da vegl enneu steva a Tschamut ina casa dalla claustra, in hospezi, per viandonts e pelegrins. La caplutta da s.Clau possibilitava da rinforzar spirtalmein ils viandonts. Sontgaclau ei il patrun dils scolars e students, pelegrins e viandonts, dils amurai e parturentas, dils vegls, ministrants ed affons ed era dils laders, survigiladers da perschuns, prostitutas e perschuniers.

La caplutta actuala ei eregida alla fin dil **15avel**, entschatta dil **16avel** tschentaner.

Igl altar actual datescha dil **18avel** tschentaner

La statua da s. Clau ella nav da vart seniastra deriva d'in luvratori digl Allgäu e datescha d'entuorn **1500**. Igl onn **1933** ei la statua vegnida restaurada da rudien. Quei onn ha giu liug ina restauraziun pli gronda cun midadas dils altars, igl altar seniester da lu ei vegnius plazzaus davontier e la statua, suenter ina pulita restauraziun, digl altar seniester ha anflau plaz egl altar el chor. Oz vegn la statua attribuida a Gion Ritz da Selkingen (**1666-1729**), che ha construiu a Sedrun ella nova baselgia igl onn **1702** igl altar principal ed ils dus laterals.

Quei onn ein era plirs maletgs murals vegni alla glisch. La preit dretga decorescha in sogn cun manti brin ed in calisch, carteivel igl evangelist s. Gion ord il miez dil **16avel** tschentaner. La preit el sid muossa ussa sogn Paul cun spada e cudisch serrau. Plinavon sesanfla leu in maletg cun sogn Carlio Borromeus e s. Paul. Igl esch che menava dil sid ora el liber ei quei onn vegnius dislocaus el vest dalla caplutta. La restauraziun da quei onn ei vegnida organisada e per gronda part finanziada dalla famiglia Bernsaconi. A Tschamut habitava per in temps cauinschignier Erminio Bernasconi cun sia famiglia che ha giu gronds merets per la terminaziun dalla VFA igl onn **1926**. Lur casa ha la lavina da **1951** destruiu. A caschun d'ina disgrazia cun ina curdada el glatscher da Maighels da Giacomo Bernasconi ed Arturo Lafranchi, han els dus empermess, en cass d'in spindrament, la finanziaziun dalla renovaziun dalla caplutta. Per quei intent han els ediu ina brochura sur da quella disgrazia cul tetel: *Las sfendaglias dil glatscher el survetsch dil Segner*. Quei ei

succediu ed il maletg sugl esch regorda a quei schabetg.

El chor sesanflan maletgs, numnadamein quater scenas da legendas da s. Clau.

1. S. Clau schenghegia la dota da spusa allas treis feglias.

In um pauper haveva l'intenziun da far luorar sias treis feglias sco prostituas per quei ch'ellas savevan buca maridar muort la munconza dalla dota da maridar. Nicolaus, aunc buca uestg ed artavel d'ina facultad pli gronda, ha intervegniu dalla situaziun urgenta ed ha fiers treis notgs ina suenter l'otra mintgamaì ina gronda rucla d'aur tras la finiastra dalla combra dallas treis mattas giuvnas. Duront la tiarza notg eisi reussiu al bab da scuvierer Nicolaus, da dumandar el suenter siu num ed engraziar per quei agid. Sin fundament da quella legenda vegn il sogn savens presentaus cun treis ruclas d'aur u meila d'aur sco attribut da sontgadad. Quei ei era il cass tier la statua da vart seniastra ella caplutta.

2. S. Clau spendra la veta als treis precis condemnai.

Treis signurs romans envidai da Nicolaus a Myra ein daventai perdetgas cura ch'el ha spindrau persunas innocentas dall'execuziun sdrappond la spada ord maun dil derschader. Cura che quels signurs ein sezs daventai pli tard unfrendas d'ina intriga e condemnai alla mort, han els clamau Nicolaus per agid. Quel ei cumpariu agl imperatur ed ha smanatschau cun consequenzas engraviontas en cass d'ina condemnaziun. Ils signurs ein vegni relaschai immediatamein, raquenta la historia.

3. Appariziun da s. Clau duront il viadi silla mar a Myra.

4. In maletg votiv. Ei setracta cheu da dus umens che scatschan, cun agid da s.Clau, guerriers a cavagl.

Sigl arviul seniester penda in maletg digl altar vegl: Maria cun s. Clau e s. Bistgaun.

Signaus cun: Johann Christoph Guser **1679**.

Igl arviul dil chor ei ornaus cun in maletg dalla s.Trinitad. Gion Columban Diogg, il bab da Felix Maria Diogg, seigi il pictur da tal maletg malegiaus entuorn **1780**, aschia la tradiziun.

Il plantschiu sura ella nav: ina construcziun dalla fin dall'epoca gotica, entuorn **1500**. El centrum ei postau ina cumplicada rosetta tagliada ora en fuorma da squamas da pèschs. Quella ei circumdada d'ornaments dad uoppens e carteivlamein nodas-casa. Enconuschent ei sulettamein igl uoppen dalla Ligia Grischa - tut igl auter ei forsa era mo decoraziun.

Il derschalet

Sill'Alp Tschamut ein las vaccas, cura ch'ellas eran mulschidas, tuttenina svanidas naven dil stavel, ed ils paster han buca saviu, nua ch'ellas eran. Els han tertgau, ch'ellas seigien tuttas rucladas. Suenter han ils pasters priu il cudisch d'evangelis ed han legiu igl evangeli da sogn Gion. E cu els han giu finiu da leger, ein las vaccas puspei stadas leu en stavel cullas greflas plein spigias carnun. Ellas eran idas giul Tessin.

La buoba loscha

Sin Tschamut fuva ei igl usit ch'in vischin stueva pertgirar ils pors las fiasta a casa. Quei mava en roda. Inagada ha ei tuccau ad ina matta ualti luscharda ed adina beinvestgida. Quella fuva buca cuntenza ch' ella saveva buca ira a Sedrun a Sontgilcrest cullas mattauns. Ella leva buca pertgirar ils pors. Per quei ha ella dau tissi a siu piertg e la damaun era il piertg ventschius e cu tuts auters fuvan pinai per ira giu Sedrun ha ella griu suenter ad ina outra: "Giu culla purschalla! Si culla tschupella! Miu piertg ei schluppaus!" Ella ha fatg ina sgnocca per buca stuer star a casa ed ei ida cun las outras a far Sontgilcrest. Per castitg eis ella vegnida scungierada suenter la mort sil Badus. Si leu ha ella stuiu star ella greppa dumengias e luvardis.

Ha la péra si peis?

Inagada ei ina femna da Tschamut ida cun sia feglia giu Cuera. La feglia veva aunc mai viu puma.

La sera ha in pur dau suttetg ad ellas en ina stalla da cavals enamiez in curtin. Leu fuvan pirers. La feglia veva queidas da magliar péra e la mumma ha detg ad ella: "Enzacuns son ins schon prender, quai fo nuet," e lu ha la mumma scurlau in pìrer ed in pèr pèrs ein dai giun plaun. La feglia peglia in pèr ed entscheiva a magliar. Lura damonda ella: "O la paira se pais?" La mumma ha detg: "O, na, la paira o betga pais!" Lu ha la feglia detg: "Sche la paira o betga pais, vai ju magliau in rustg!"

Sutcrestas

ei staus dront decennis il vitg d'unviern pils vischins da Selva. Da Nadal entochen s. Giusep, ils 19 da mars, serendevan ils vischins cugl entir menaschi a Sutcretsas.

Il vitg ei vegnius eregius a partir digl onn **1852**. Sur Deplaz ei staus il grond iniziand. Pliras casas (9) e plirs clavaus cun nuegls han en cuort formau in vitget. Pliras casas ein vegnidadas menadas neutier d'auters loghens dalla val. Igl onn 1852 vegn la caplutta dedicata alla mumma digl agid construida. El medem baghetg sesanflavan la scola e la habitaziun dil caplon.

Entochen circa **1908** han ils Selvaners fatg diever da quella pusseivladad da fugir dallas lavinas. La replontaziun digl uaul (**1891 - 1899**) e la costruziun da mirs e lavineras han fatg segirs ils habitonts al pei digl Uaul da Rusas.

Igl onn **1929** vegn in niev baghetg da scola eregius a Sutcrestas; ils onns **1940** dumbrava la scola entuorn 35 scolars, **1951** en tut 36 scolars e scolaras ed ils onns sisonta aunc adina entuorn vegn. Ils dus scolars da **1986** vegnan menai cugl auto ella scola a Rueras. Era ils affons da Tschamut frequentavan adina leu la scola. Els fagevan quater gadas per di quei viadi e settenevan igl unviern adina encunter il crest pervia dil prighel da lavinas.

Duront il temps da scola udevan ils affons meinsvart ramurs sco sche numerusas personas massen da scala si e giu. Il scolast ughegiava da mirar – mo veseva nuot.

Igl onn **1959/1964** ei la caplutta en decadenza vegnida scarpada giu. La scola ei vegnida vendida ad ina organisaziun da Lucerna che meina dapi lu la casa sco camp da vacanzas.

Selva

L'emprema caplutta da Selva ei vegnida consecrada ils 13 da zercladur **1630** da uestg Giusep Mohr. Ella possedevea treis altars ed era dedicata a s. Gion evangelist, s. Paul e s. Valentin.

Quei onn, ils 15 d'october **1785**, ei igl entir vitg da Selva barschaus giu. Era la caplutta ei daventada l'unfrenda dallas flommas. Tier la reconstrucziun dalla nova caplutta ei in cert mistral Mirer da Sursaissa e Fidel Condrau da Rueras stai gronds benefactors.

La notg dils 12 sils 13 da december **1808** destruescha ina lavina la gronda part dil vitg. **25** personas han anflau la mort.

Tier il grond incendi da Selva, ils 11 da zercladur **1949**, ei era la caplutta barschada giu. Ina nova caplutta ei vegnida baghegiada sin niev sulom cun igl agid e sustegn da l'entira populaziun svizra, e quei denter **1950-1952**. Arhitect ei Venanzi Maissen da Cuera staus.

Per la fiasta dalla naschientscha da Maria, ils 8 da settember **1952**, ha uestg Cristianus Caminada consecrau la baselgia en honor dils apostels s. Gion evangelist e s. Paul ed igl altar grond en honor da s. Onna, s. Giusep e s. Gion Battista. Egl altar grond ein aunc vegnidadas tschentadas las reliquias da s. Fidel da Sigmaringen, da s. Urschla e s. Jucundus.

La statua da Nossadonna digl agid a Sut Crestas, d'entorn **1500**, ei vegnida transportada a Selva. Leu ha ella obteniu in niev plaz ella biala finiastra da colur el chor. Dapi quei onn

sesanfla il liug da pelegrinadi a Selva enstagl a Sut Crestas. La baselgia da Selva ei lu era vegnida dedicada a Nossadunna digl agid.

Ils quater zenns el clutger ein vegni schenghegiai als vischins da Selva. Els sesanflavan avon en ina caplutta a Gersau, Lucerna. Treis zenns portan l'annada **1898** ed il pign ei da **1889**. Tuts quater ein vegni culai dalla firma H. Rüetschi, Aarau. Era igl altar grond ella nova baselgia derivava da quella caplutta a Gersau.

La caplutta ei danovamein vegnida renovada igl onn **1972**. La scantschala, las truccas ed ils altars existents ein vegni allontanai ed ins ha adattau igl intern dalla caplutta al temps modern.

Seniester digl arviul pendan vid la preit duas statuas modernas che presentan s. Gion e s. Valentin.

Seniester vid la preit ella nav stat ina statua d'ina Nossadunna dallas dolurs (Mater dolorosa, latin per schmerzensreiche Mutter ni Schmerzensmutter) ord il 18avel tschentaner. En rama dalla veneraziun da Nossadunna vegnan las dolurs da Nossadunna presentadas, il quitau per veta duronta da Maria per siu fegl Jesus Cristus. Fuormas specialas ein la presentaziun da Nossadunna dallas siat dolurs e la Nossa cara dunna dalla solidaritad.

Dretg vid la preit penda in maletg d'in altar vegl che muossa l'encorunaziun da Nossadunna cugl affon Jesus sin bratsch. Il maletg ei vegnius renovaus igl onn **1947**. Nossadunna stat sin ina farcla-glina. Quella presentaziun sebase sil rapport dalla visiun da Gion d'ina dunna en speranza persecitada d'in drag che stat corunada cun steilas e vestgida cun il sulegl sin la glina, exponida cul davos cumbat apocalyptic denter in drag ed ina siarp che spida aua d'ina vart e gl'arzaunghel Michael da l'autra vart.

Punt dalla viafier sur Selva

Igl onn 1951 ei quella punt vegnida destruida entras la lavina che ha satrau ils 20 da schaner 1951 scolast Gion Giusep Giossi (*1918) ella casa egl ost dil vitg. La punt ei vegnida reconstruida sut l'egida da Luis Hendry-Berther, capoluvrer tier la Viafier Furca Alpsu.

Igl onn **1910** vegn fundada l'Associaziun per construir la Viafier BFD (Brig-Furca-Disentis) La finamira ei la promoziun dil turissem ella regiun Goms – Ursera – Val Tujetsch.

Gl'onn **1911** ei l'entschatta dalla construcziun dalla viafier cun rodund 3000 luvriers reparti sigl entir tschancun denter Brig e Mustér.

Ils 13 da november **1913** cursescha in tren d'emprova denter Sedrun e Mustér. In dessegn el cudisch da hosps dil Hotel Alpsu, Sedrun, documentescha quei eveniment historic.

Igl onn **1915** ei gia igl entir tschancun finius, inclusiv il tunnel da basa dil Furca.

L'Emprema uiara mundiala caschuna problems finansials damai che la finanziaziun deriva per gronda part ord la Frontscha.

Tochen igl onn **1923** ruaussan las lavurs e mo il tschancun denter Brig e Gletsch ei permanent en funcziun.

Cun agid dalla Confederaziun e dil Cantun Grischun vegnan las lavurs da sanaziun e reparaziun terminadas sin igl onn **1926**. En Tujetsch cursescha il tren igl onn **1925**.

L'avertura digl entir tschancun succeda ils 2 da fenadur **1926**, ussa Viafier Furca Alpsu.

Ils onns **1940** vegn il tschancun dil Pass Alpsu baghegius ora segirs pil traffic d'unviern cun la galleria sil Pass Alpsu e pli tard cun la prolungaziun dil tunnel dil Calmut.

L'electrificaziun succeda era ils onns **1940**. La Secunda uiara mundiala e l'armada svizra ha sfurzau e motivau da ver ina colligiaziun segira viers ost. Denter Val Val e S. Brida vegn la viafier segirada entras plirs projects da plontaziun.

La val ha profitau dalla viafier, inaga cun numerusas plazzas da lavur, lu pil turissem per transport els territoris dad ir cun skis. Ils emprems onns ei la tura, cul tren sil pass e da leu anavos cun skis a Sedrun, la purschida attractiva pils hosps dils anno **1920** e **1930**.

Igl onn **1961** ei la Viafier Furca Alspu vegnida fusiunada cun la Viafier dalla Val Scalina ed igl onn **2003** nescha la Viafier Matterhorn Gottard cun la fusiun cun la Viafier Zermatt.

La cumposiziun la pli enconuschenta, numnadamein il Glacier Express, traversa in territori alpin ed attractiv da Zermatt a S. Murezi dapi igl onn **1930**.

Caspausa

Il num Caspausa resta aunc adina empau misterius. "Il liug ha in ligiom cul Crispalt e cul plaid pausa – liug da pausa. Caspausa festivava pli da vegl ina atgna perdanonza." *Pader Ambros Widmer*

Il Ca- en nums munta: casa (Caduff, Capaul, Capaul, Cagliezi, ...).

Egl anniversari da **1456** maunca il num Caspausa sco liug habitau. Igl ucalun fuva pari gia el 15avel tschentaner depopulus.

El num **Scangleras**, in tschancun pli anora sut Planatsch, sezuppa il plaid slondas, la preparaziun da slondas, ni ella vischinonza in bien lenn da slondas.

Planatsch

Il num deriva da plaun-atsch - in plaun pauc bi – in pign plaun – plaun maldulau ed ei tgunschamein stau in liug colonisau dils Gualsers sco era Caspausa e Scangleras.

Planatsch porscha ina bellezza vesta silla part sut dalla Val Tujetsch culs vitgs da Dieni a Bugnei a da vart dretga Surrein e Cavorgia. La gronda part ei vegnida colonisada el decuors dil 9 e 12avel tschentaner.

Milez

Deriva da muletgs; plazs da ruaus pil muvel duront la notg; era stavel da mulscher las vaccas cun la tegia d'alp. Cun l'avertura dil territori da skis Dieni-Milez-Cuolm Val ha Milez retschiert ina nobla muntada el raiun dil capo territori da skis dalla val. Pliras anteriuras tegias ein daventadas habitablas e l'ustria a Milez ei in capo center da sentupada pils skiunzs e skiunzas.

Val Giuv

Alp dalla claustra entochen igl onn **1861** obligada da pagar in tscheins-fier entras vischnaunca e pursanavels. L'Alp Culmatsch e Liez formavan ina part dall'Alp Giuv. Igl onn **1866** sa la vischnaunca cumprar l'alp dalla caustra. Las miserias finanzialas dalla claustra han possibilitau la cumpra. Il medem ei quei on era schabegia cull'alp Val Val e pils da Tschamut cull'Alp Tschamut.

La Val Giuv ei ina reha val da minerals d'ina grondiusa qualidad. Renum mundial ha il territori dils Milarits cul mineral Milarit e dil quarz brin cun Adulars.

Culmatsch

Il num deriva da cuolm + atsch - in pign cuolm – in pauc bi. L'Alp Culmatsch ha funcziunau sco midada per la caschada da Val Giuv. Tut il menaschi d'alp stueva vegnir disloccaus da Liez tochen si ell'alp e suenter cuort temps puspei engiu. Davos l'alp sesaulza il maiestus Péz Culmatsch. Sigl ault da quel stat ina crusch, l'ascensiun ei miez-greva e la vesta dil péz anora grondiusa.

Mulinatsch

... atsch = la fuorma diminutiva, pigiurativa: in pign mulin (Muoth noda: die verlassene

Mühle) – consequentamein vegneva ella vischinonza cultivau graun. Ina ucliva colonisada dils Gualsers.

L'uciva Giuv

Giuv ei ina ucliva colonisada dils Gualsers. Il plaid deriva dil tudestg Joch, romontsch giuv/giuf; sco il vitg da Juf ella Val d'Avers, il vitg il pli ault posiziunus e habitaus ell'Europa cun 2127 m.s.m.

Igl ambient sur Rueras ha quasi dau il num al vitget

Igl onn 1768 habitavan a Giuv 22 persunas en 5 casas. Tenor pader Placi a Spescha stevan aunc leu igl onn 1805 mo pli duas casas.

Igl onn 1836 destruescha ina lavina 7 clavas cun nuegls e muvels. Quei ei schabegiau la fiasta da Nadal. Tschun persunas ein vegnidas satradas dalla alvina, duas ein vegnidas anfladas mortas

Dapi il 17avel tschenataner ei s. Bistgaun in favorit denter ils sogns e quei muort las murias e pestilenzas, eis el gie il sogn per agid en talas miserias – il sogn dalla pesta.

La caplutta ei buca documentada precisamein. La fuorma dalla caplutta lai dubitar ch'ella seigi vegnida baghegiada la mesadad dil 17avel tschentaner (1650).

Igl altar construius entuorn la mesadad dil 18avel tschentaner (1750), ei fetg sempels.

Enamiez denter dus pilasters il maletg che presenta Jesus vid la crusch, dretg s. Bistgaun e Maria, seniester s. Roc e s. Carli Borromeo. Il maletg el giebel muossa s. Nepomuc.

Igl altar sepresenta en ina color cun bia blau che dat ina atmosfera simpatica al visitader. El lai sesentir ins fetg bein e vischins al tschiel.

Il maletg digl antipendi muossa la mort dil marter s. Bistgaun. Sper il flum Tiber, damaneivel da Ruma, vegn s. Bistgaun mazzaus da ses inimitgs e torturaders cun sittar sin el paliats. Dasperas vesan ins ils pescadurs vid la lavur ed ils habitonts dil marcau che spassegian.

Il zenn el clutger aviert porta l'annada 1806. El ha in diameter da 34 cm; tun: e' e peisa circa 30 kg. El porta l'inscripziun: S.MARIA ORA PRO NOBIS 1806 MEISTER JOSEPH UNT BONEFATZ VALPEN VON RECKINGEN FON WALS. Maletgs: Maria e s. Antoni da Padua.

La caplutta da Giuv viva oravontut dalla historia dil **Gionet da Giuv** che veva da recitar in entir paternies duront siu viadi a Zarcuns. Cheu a Giuv entscheiva sia via da meditaziun da mintga plaid dil paternies. Quella persuna ei stada empau dubiteivla. Aschia noda il caplon da Selva en siu urbari:

Il Gion Beer da Giuf vegneva da siu temps tenius, dad ina vart per in sogn e da l'autra vart per in stuorn. El eri ledis e dueigi haver giu ina visiun da Nossadunna a Zarcuns, schend che sch'ei vegnessi fatg firau la sonda suentermiezdi, vegnessi Tujetsch ad esser provedius cun paun. Cun cumprar e spargnar seigi el vegnius provedius ed ils smarschuns hagian giu fiasta. Sogn Paul di: Tgi che vul buca luorar, vegn buca a magliar. Gionet da Giuv muossa a nus: Tgi che lavura buc, vegn a magliar. Tgi ha endretg? Umens da varga 80 onns han risdau quei a mi e mess vitier ch'ei seigi vegniu fatg ina brev da quellas varts, mo quella cuntegni aunc autras caussas ch'ins astgi buca schar veser ella.

Denton fa Tujetsch quel ed auters diembers firaus ed ei va cuntinuadamein anavos la pietad e la facultad.

Rueras

L'urbanisaziun per fundar in vitg a Rueras ha giu liug all'entschatta dalla colonisaziun dalla val, dil funs dalla vallada e quei el decuors dil 9avel tochen il 12avel tschentaner. Il terren fuva seformaus entras ina bova giu dallas spundas dil Caschlè/Flurin. Consequentamein deriva il num Rueras dalla fuorma Rova/Rüfe.

Dil temps dil casti da Putnengia e gia avon fuva Rueras in Meierhof per la claustra da Mustér. Leu viveva il «meier», la persuna ufficiala dalla claustra per incassar la dieschma dils subdits. Sper ils subdits deva ei era libers purs ella val e quels stevan sut la giurisdicziun dils Libers da Laax.

Tenor in document digl onn **1368** steva a Flurin-Sura spel dutg ina caplutta che fuva carteivel dedicadsa a s. Flurin. U entras ina lavina ni bova ei quella vegnida destruida e buca pli reconstruida. Il vitg da Rueras crescha el diember da habitonts e survegn impurtonza e la posiziun dil secund grond vitg dalla val. Ina atgna caplutta dedicada a s. Giachen e s. Cristoffel vegn construida igl onn **1491**. L'emprema caplutta a Rueras ei vegnida consecrada ils 4 da december **1491** da uestg Heinric VI da Cuera. Ella possedeve gia da gliez temps treis altars. Igl altar grond fuva dedicaus a Nossadunna, s. Giachen e s. Cristoffel.

Quella emprema caplutta fuva baghegiada cul chor encunter damaun, pia traversal da quella dad oz. El decuors dalla construcziun dil niev clutger 1928, han ins anflau dretg dalla entrada mirs dalla caplutta veglia, probabel ils fundaments ni rests da petgas.

Il clutger baselgia da Rueras porta il pli vegl zenn dalla val che datescha digl onn **1490**. El ha in diameter da 54 cm; tun: b'; peisa: ca. 90 kg. L'inscripziun secloma: **salva nos domine + an + no + dom + mcccc + rrrr + (1490)**. El ei buca decoraus cun maletgs e culaus dalla firma Walpen a Reckingen el Valleis.

La baselgia existenta ei vegnida construida igl onn **1730**. Consecrau ha ella uestg Benedetg de Rost ils 9 d'october 1730.

Entochen igl onn 1928 existeva mo in clutger aviert el nord dil tetg. Il clutger dad oz ei vegnius baghegius quei onn.

La baselgia vegn engrondida igl onn **1938** per tschun meters encunter miezdi. Quei onn ha giu liug ina vasta renovaziun e construcziun dalla laupia. La baselgia ei vegnida ornada cun novas decoraziuns e stuccaturas el chor.

Pli baul vegnevan ils vischins da Rueras a caschun da tuts firaus e tuttas fiastas a Sedrun ella baselgia dalla val als survetschs divins. Igl onn **1965** ei vegniu dau suatientscha alla damonda d'astgar festivalar tuttas fiastas a Rueras.

Altar grond

Maletg digl altar: Maria cun ils patruns baselgia s. Giachen e dretg s. Cristoffel. Il maletg pign muossa s. Placi. Da mintga vart baldachins da reliquias. Il tabernachel ei novs (**1938**), las figuras denton veglias, mo renovadas: s. Barla, s. Catrina, s. Giachen, s. Gion evangelist e Maria Immaculata.

Quei altar ei carteivel vegnius construius el decuors dalla secunda mesadad dil **17avel** tschentaner.

Altar lateral dretg

Enamiez la statua dil ss. Cor da Jesus, Ecce Homo entuorn **1938**, dretg s. Benedetg e seniester

s.Martin. Suren enamiez igl aunghel pertgirader. Quei altar, ch'ei dedicaus als sogns aunghels, s.Martin e s.Benedetg ei construius entuorn 1750.

Altar lateral seniester

Altar en honor da Nossadunna. Enamiez ina copia dalla statua dalla confraternitad dil ss. Cor da Maria da Paris, 1848. Quella ei vegnida regalada da Duri Battesta Venzin (1808–1855) da Rueras, ch'ei staus litinent en survetsch franzos. Entuorn Nossadunna ein medagliuns culs 15 misteris. Dretg ina statua da s. Giusep e seniester ina da s.Gion Battesta. Egl ault il s.Bab. Altar d'entuorn 1750.

La pesta a Selva

Cura che la muria gronda era stada a Selva, vivevan leu 70 avdonts. Quasi tuts ein morts dalla pesta. Mo dus ein restai vivs e quels eran aunc malperina ed ein i in ord l'auter. In ei ius dalla Punt da Surrein-Selva e lu dalla Punt da Plaun miez orasi Rueras e l'auter ei ius orasi Caspaua da lezza via oragiu a Rueras. Forsa han quels dus stuiu star sil mund per penetenzia, perquei ch'els vegnevan buca perina.

Striegn

In um mava da stgir sin via veglia da Rueras a Selva. Buca lunsch naven da Carmihut vesa el a mesa via in resch niev cunti, suenter diesch pass puspei in. Mo el ha buca propi fidau da quella situaziun e buca priu in dils cuntials. Ed aschia ha quei cuntinuau. Mintga diesch pass in niev cunti tochen ch'el ei arrivaus ellas Ruinas dallas Vals. Leu auda el ina vusch neuasi da Carmihut che cloma: «Sche ti vesses priu in da quels cuntials, sche fusses ti vegnius manizzaus che las gaglinas havessen saviu piclar si tei.*

Il Dutg Grond

Il dutg ei in cunfin denter la part sut dalla val, denter Rueras e Sedrun. Ils dadens fuvan pils dado auters e cuntrari era. Ins fageva schizun legher in da l'auter ed ei esistevan certas saunas tensiuns e rivalitads. Ir a Rueras a mattauns fuva pils mats da Sedrun ina resca – il cuntrari secapescha era. Il dutg formava in cunfin a caschun dalla rimnada dallas nuorsas la primavera per la zavrada, quellas dadens mavan a Rueras, las autras ora a Sedrun ella zona si Valtgeva

La platta dil barlot

Si Caschlè eis ei ina gronda platta, nua ch'ins vesa aunc oz ils peis dallas strias, ch'ei nudai en el crap. Sin quella platta schischevan ils cavrers bien a savens, mo mintga gada cura ch'ei sedestadavan eran ei sper la platta giu. Gie, in era inagada schizun tochen giu Rodonda cura ch'el ei sedestadaus. Quei di ch'il prer ha scungierau il striegn, ruclav'ei buca legher crappa sur el ora. Mo el veva si la stola ed aschia savevan las strias far nuot dil mal. Mo inaga cura ch'il prer leva ira enta Zarcuns vev'el emblidau la stola e; cu'l ei staus en ord Camischolas, sch'udevan quels che mavan ordavon e che vegnevan suenter: „Stuschei, stuschei, il ner vegn." Enaquella ei la lavina vegnida giu e satrau el.

Ondadusa

In num empau misterius cun tun sonor. Il vallatsch dall'Ondadusa ei staus in Run (bova) che ha formau il bellezza spazi agricol denter Rueras e Zarcuns. Antruras fuva quei vallatscha in attent prighel da lavinas – ils davos onns ei vegniu segirau entras las novas lavineras e plontaziuns el dartguir dalla Ondadusa/Londadusa.

Egl ost da Zarcuns sederscha igl onn 1749 ina lavina dall'Ondadusa a val e satiara treis

umens, duas dunnas e sur Giachen Biart/Bearth, pevon a Sedrun denter 1736 e 1749. Plinavon ha quella lavina era destruiu dus clavaus. La lavina da **1749** hagian las strias rut ora. Il caplon ch'eri sin via a Rueras per dar support als disgraziai havevi emblidau la stola. Las strias hagein clamau: «Stuschei, stuschei, el ha emblidau la stola.» En memoria als disgraziai penda ina crusch, ina aschinumnada "Arma-Cristi" vid ina casa sper la via veglia a Zarcuns. Ils simbols tipics vid la crusch regordan vid las suffrientschas da Jesus: peis e mauns perforai, in cor ardent, la cruna da spinas, sugas, zaunga, hostias, treis quadrels, tgiet, tuaglia, cup da Pilatus, lontscha, guotas, petga, scala, calisch.

Zarcuns

Il num deriva da "sulcus starrare, zuolc" e fa attents sin in terren adattau per la cultira da graun ed ils bials e buns praus. Pli baul anflan ins era il num Cazarcuns ni Gazarguns; **1545** Fatzanguntz, **1555** Sarkuns e **1630** Sarcuns.

Per Zarcuns ei senza dubi igl onn **1622** fetg impurtonts e historics. Ils 8 da schaner cumpara Nossadunna a Gionet da Giuv, in um pietus e da demanonza speciala ed originala, denton era dubiteivla. Da Giuv a Zarcuns, ina ferma ura, recitava e meditava el in sulet babnos. Nossadunna empermetta ad el da schar medirar il grau en Tujetsch, persunter dueigi el ereger ina caplutta gest el liug dalla apparaziun. Ils Tuatschins han fatg mintga sonda avonmiezdi durant il temps da stad firau e teniu ina processiu a Zarcuns. Aschia sefageva mintga sonda ina processiu orda Rueras ed en da Sedrun enviers Zarcuns. Vesend ils da Rueras a vegnend ils da Sedrun dador Camischolas en, il cuntrari era. Vesend pia ils da Rueras el Dutg Grond, vegneva midau tempo per esser sco emprems a Zarcuns ed anflar ils megliers plazs. Igl onn **1914** ha la pleiv construcziun in niev pierti da lenn avon caplutta per porscher dapli plaz als pelegrins da Nossadunna. Muort la carschen da traffic ils onns **1960**, era en connex cun la construcziun dallas ovras hydraulicas, ei ord motivs da segirtad vegniu desistiu dalla processiu.

Caplutta da Zarcuns

A Zarcuns vegn Nossadunna dalla neiv venerada. La legenda rauenta che Nossadunna seigi cumparida ad in niebel Roman la notg dils 5 d'uost **358**. Il giavisch d'in feigl ei ius en vigur, perquei ha el sin giavisch da Nossadunna baghegiu ina baselgia sin quei crest che neiv crodi l'auter di. Il medem siemi veva quella notg era il papa Liberius giu.

La caplutta ei baghegiada igl onn **1622** en quei liug, nua che Nossadunna ei tenor la legenda cumparida a Gionet da Giuv ils 8 da schaner da quei onn. Perdetga da quei dat era l'inscripziun el maletg sur l'entrada che secloma:

SICUT IPSAMET BMA V. CUIDAM JOANNI DE GIUF ANNO **1622** DIE VIII JANUARY IN HOC LOCO MIRACULOSE COMPARENS TESTATA EST. QUOD LITERIS, TRADITIONE ET PRAESENTE EF'FIGIE OSTENDITUR PIEQUE CREDITUR.

Igl altar grond ei vegnius consecraus ils 13 da zercladur **1630** da Giusep Mohr, uestg da Cuera, en honor da Nossadunna, s. Maria Madleina e s. Marta.

La caplutta existenta ei vegnida consecrada ils 8 da fenadur **1672** d'uestg Duri VI de Mont en honor da Nossadunna dalla neiv.

Il maletg digl altar dil maun dallas femnas muossa ina Nossadunna e giusut enschanuglias il donatur cun sia famiglia. Il feigl vegl en habit da pader ei igl avat Gallus de Florin da pli tard (**1663-1724**). Enamiez giudem igl uoppen dalla famiglia Deflorin ei l'inscripziun: «Votum fecit gratiam precepit Durig de Florin **1679**» e dasperas: «Aetatis suae 49».

L'entira caplutta ei ornada cun maletgs murals. Quels sesanflan els arviuls e muossan scenas ord la veta da Nossadunna. Il maletg egl arviul sur la nav muossa co Nossadunna ei cumparida a Gionet da Giuv. Las picturas ha frar Barclamiu de Castelberg malegiau igl onn **1763**. Ils onns **1882/84**, tier la renovaziun, ein la plipart dils maletgs vegni renovai e surmalegiai bravamein entras frars Columberg, Mustér.

Denter **2013** e **2015** ein ils maletgs ella caplutta vegni restaurai e transformai el stan original. Cun la primavera **2015** ein las lavurs da restauraziun idas a fin. La Tgira da monuments cantunala, ha accumpignau il project e cussegliu ils responsabels. Ils 31 da matg **2015** ha giu liug a Zarcuns la fiasta da terminaziun ed inauguraziun. Ils responsabels han presentau la caplutta e declarau als interessai las midadas ed oravontut ils dessejns murals dalla caplutta.

Las mesa-glinas sil clutger

Il maletg dalla Nossadunna sin ina mesa-glina deriva dil rapport dalla visiun da Gion d'ina dunna en speranza che vegn persecutada d'in drag. La dunna ei encorunada cun steilas e vestgida da sulegl sin la glina. Ella ei exponida al davos cumbat apocalyptic denter drag ed ina siarp che sprezza d'ina vart aua e gl'aunghel Michael da l'autra vart.

Il turmegl

Quei hai jeu viu sco buob. Quei ei schabegiau a Zarcuns sil prau da Martin Valier. Mintg'onni mava il fein da quei prau ell'aria suls cuolms. Sin quei ei igl aug vegl, il Luis, *Cavegn* vegnius vilaus. El ha tratg il cunti da sac suenter il turmegl da fein e quei cunti ei staus naven per quella stad. Gl'atun ei il Luis ius a fiera o Mustér da Sogn Martin. Cheu ei vegniu ina dunna da Medel cun in cunti. Quellas femna ha turnau il cunti, che Luis veva tratg suenter il fein sil prau a Zarcuns e detg: Vus veis spindrau mei. Jeu vevel fatg patg cul gianter ed ussa sun jeu puspei secunvertida. Jeu engraziell persuenter e dun a vus il cunti per in survetsch bein fatgs.

Camischolas

Caplutta da s.Onna (16avel tschentaner)

L'emprema caplutta a Camischolas po esser vegnida baghegiada entuorn l'entschatta dil 16avel tschentaner (**1515**). Il fetg bi e custeivel altar gotic datescha digl onn **1517**.

Pader Placi a Spescha ch'ei staus da **1809-1812** caplon a Selva e **1812-1815** caplon a Sedrun, scriva en sias scartiras il suandont sur dalla caplutta da s. Onna: «*Der äusserliche Bau derselben ist unansehnlich, die innerliche Auszier aber vorzüglich, was die Altäre anbetrifft sehr angenehm.*» Ed en in auter liug: «*Die Kirche St. Anna in Camigolas ist inwendig fein ausgeziert.*»

Per il di da s. Placi, 11 da fenadur digl onn **1822**, ei gl'entir vitg da Camischolas barschhaus giu. Tier quella disgrazia ei era la caplutta daventada in'unfrenda dil fiug. Sulettamein ils mirs eran restai e differentas statuas, caussas moviblas e parts digl altar gotic ch'il plevon e caplons ein vegni da spindrar. Ellas flommas ha ei dau duas unfrendas: Onna Maria de Pally e la buoba Maria Liberata Rothmund da siat onns

Suenter il barschament han ins construì in arviul cun aissas ed in tetg da slondas ed egl intern cavegliau empau in denter l'auter las differentas statuas ch'ins haveva giu spindrau.

Igl onn **1914** han ils vischins da Camischolas clamau igl artist e restauratur Theodor Schnell da Ravensburg per schar restaurar igl altar. El ha demussau fetg grond interess per quei custeivel altar. Igl onn **1915** han ins tarmess las statuas a Ravensburg per la restauraziun. Igl onn **1916** ei la lavur stada finida. Ils 4 d'avrel da quei onn ei igl altar puspei vegnius

tschentaus si. Igl altar ei reconstruius, ornaus e suleraus taluisa ch'el ha oz ina gronda valeta artistica.

Suenter treis onns da restauraziun (1996-1998) ei quella terminada. Ils maletgs scuvretgs egl arviul ed el chor ein stai la sensaziun ed enriheschan ussa a moda tut genuina ed unica la biala caplutta da s. Onna

Igl onn 2008 ei vegniu entschiet cun ina restauraziun pli intensiva dils mirs dalla caplutta. La sanaziun ei vegnida terminada igl onn 2010 suenter pulitas cumplicaziuns davart la sanaziun dils mirs.

Altar gothic

Las statuas presentan: enamiez Nossadunna, seniester s. Conrad e dretg s. Clau. Sin la vart dadens dallas alas en reliev s. Gieri seniester e s. Madleina dretg. Ils maletgs sin las duas portas presentan seniester s. Catrina e dretg s. Ursula. Giudem ils dus maletgs numnai las cefras 15 e 17, pia igl onn 1517. Suren ella encorunaziun stat enamiez ina statua da Jesus denter Nossadunna e s. Gion evangelist. Giudem igl altar ina custeivla statua da s. Onna ord il temps gothic, entuorn 1515, s. Onna metterza (Anna, sia feglia Maria cun Jesus). Ord tgei luvratori deriva e da tgei artist ei igl altar da Camischolas? Erwin Pöschel, che ha perscrutau nos sanctuaris, sa dar negina risposta. El scriva sulettamein ch'igl altar seigi fetg semeglionts cun quel da Sevgein (dapresent el museum a Turitg) e quei principalmein ils reliefs e las duas alas.

Maletg

Il maletg dretg digl arviul muossa s. Bistgaun e s. Roc, dus sogns dallas pestas e murias. S. Bistgaun vegn mussaus culs paliats, ses objects da tortura, e sogn Roc cun in abscess sulla schanuglia e siu tgaun.

Ils maletgs murals vid igl arviul

ein picturas d'entuorn 1658. Igl onn 1997 ein els vegni scuvretgs e restaurai e per part era cumpletai. Ils maletgs muossan:

- l'ascensiun da Maria
- s. Zacharias
- Maria cugl affon Jesus
- sontga Catarina
- s. Onna metterza
- Maria sco instruidra
- s. Nicolaus
- Maria sco Eva
- s. Elisabet cun s. Gion

Vid igl arviul denter nav e chor: Jesus vegn tschentaus en fossa ed Arma Cristi.

Detgas en connex cun Camischolas

Cuglienai

Gion Paul da Camischolas ed aunc plirs giuvens dils mises, da Mulinatsch e Milez eran i a mattauns giu Selva e fatg l'entira notg striegn e barlot e vilentau las mattauns sco la bargada dalla notg fa. Encunter la damaun han ei tucchau il zenn dalla baselgia da Selva per spass e lu vuliu turnar a mises. Els ein i ditg e liung per igl Uaul da Sontga Brida entuorn ed ein vegni staunchels. Lu han ei detg: Uss essan nus stai tier las strias e quellas han pudiu tier nus! Lein trer ora ils calzers. Ed els han tratg ora e midau quels, il dretg el pei seniester. Lu han ei viu nua ch'ei eran. Ei

eran dadens igl Uaul Tschuppina. Da cheu naven han ei schau en ruaus las mattauns da Selva. Quella historia ei vera.

Il gat ner

Inagada mava in giuven da Camischolas per ir a mattauns naven da Camischolas on Gionda e per la medema via mav'era in giat ner e greva: «Da vegnir anavos mon jeu plaunsiu! Da vegnir anavos mon jeu plaunsiu!» El ha detg quei traso tochen ch'el ei staus on Gionda. E lu cu el ei staus o leu, ei il giat svanius. Quei giat era striegn en la figura d'in giat sco quella dunna da Glion, che mav'en la figura d'in cavagl.

L'appariziun sper Mira

In pur da Camischolas ei ius ina damaun marvegl avon ch'ei tucchi da stizzar per siu risdiv sin in prau. Lu ha el viu oragiu dator Camischolas sin in prau ina famiglia che sulveva. El ha enconuschiu la famiglia, mo mai detg ora, tgi ch'ei eri. Quels vessen fatg, che las gaglinas vessen magliau si el.

Igl um grond

In mat da Bugnei haveva ina muronza a Rueras e vuleva ira tier quella a mattauns. Staus vargaus Camischolas, vesa el in hazer um mond ordavon ad el. Per vegnir sissu, tgeinin che quei seigi, eis el ius pli dabot; mo ei fuva buca pusseivel da sattiuer il schani. Ei fuva ina stgiraglia, ch'el veseva buca tec, nua ch'el mava; mo el veseva adina avon el igl um. Suenter esser ius pliras uras, senz'esser arrivaus a Rueras, vegn ei ad el endamen, da trer ora ils calzers e midar giu quels. Strusch ha el giu fatg quei, sche ha el viu, ch'el fuva orasum in precipezi ed havess el fatg mo in pass pli, fuss el ius surengiu.